

ПОНЯТТЯ "МУЗИЧНА НОСТАЛЬГІЯ" У РОСІЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: перша половина ХХ століття

У статті аналізується поняття "ностальгія" у музичній культурі першої половини ХХ століття, його "ретроспективний" і "релігійний" модуси, а також пропонується авторське визначення терміна "музична ностальгія".

Ключові слова: *ностальгія, музична ностальгія, ретроспективний модус, релігійний модус.*

In this article a concept of nostalgia in a musical culture, and its constituents "retrospective" and "religious" moduses are analysed. Also, the definition of the term "musical nostalgia" is given.

Keywords: *musical nostalgia, retrospective modus, religious modus.*

Упродовж останнього десятиліття проблема ностальгії стає дедалі актуальнішою та цікавить більше теоретиків і науковців у галузях культурології, етики, психології, соціології та ін. На різноманітність її проявів вказують дослідження образної домінанти ностальгії теоретиками Ф. Джеймісоном, С. Бойм, І. Смирноюю, Н. Давіденко, Н. Жуковою та ін.. Вплив ностальгійного почуття на психічний стан людини осмислюється в працях Ф. Анкерсмита, С. Жіжека, Дж. Сибрук та ін.

Варто наголосити, що феномен ностальгії проник і в музичну культуру, що підтверджують сучасні дослідження проявів ностальгії у культурі та в музичному мистецтві, зокрема в працях Б. Почея, С. Тишко, Н. Швець, О. Артеменко, О. Журавкової. Однак, незважаючи на поступовий інтерес з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників до проявів ностальгії в музичній культурі, досі не існує вичерпного визначення терміна "музична ностальгія", а її модуси залишаються малодослідженими.

Нагадаємо, що термін "ностальгія" в більшості сучасних словників тлумачиться приблизно однаково і дещо однобічно – як "туга за вітчизною, за рідною домівкою, за минулим, пережитим, втраченим" [3, 712]. Більш точно, хоч і не повне визначення поняттю "ностальгія" дав російський дослідник Є. Новіков, охарактеризувавши ностальгію як "особливий вид екзистенціального стану людини, тобто такого стану, що є принципово важливим для осмислення власного життя, своєї долі, свого місця у житті" [10]. Є. Новіков зробив важливий висновок, що "ностальгія" є близькою за значенням поняттю "рефлексія" і фактично своєрідним видом моральної рефлексії, оскільки вона є почуттям, спрямованим на пізнання людиною самої себе. Важливою також є думка Є. Новікова про те, що поняття "ностальгія" може означати не тільки тугу за особистим минулим, а й за давно минулими епохами, в яких ностальгуючий ніколи не жив, навіть за часом, що ніколи не існував, який є лише плодом фантазії людини.

Зазначимо, що "музична ностальгія" є поняттям тісно пов'язаним, на нашу думку, перш за все з тугою за культурою епохи романтизму, що стала своєрідною кульмінацією в розвитку традиційного європейського мистецтва, академічної музики зокрема. Загальновідомо, що саме цей історичний період характеризується злетом в розвитку композиторської техніки, виразових можливостей, а також надзвичайною витонченістю музичної мови. Впродовж декількох десятиріч ледве не одночасно творили Г. Берліоз, Ф. Ліст, Ф. Шопен, Р. Шуман, Й. Брамс, Р. Вагнер та ін.

В контексті нашого дослідження особливий інтерес викликають думки Б. Почея – сучасного польського дослідника в галузі культури. В праці "Романтизм без кордонів" Б. Почей називає ностальгію "різновидом романтичної туги", яка ставала супутницею багатьох художників, митців і філософів в різних сферах культури, а особливо, наголошує дослідник, "в літературі і музиці" [14, 8]. На підтвердження своїх слів дослідник наводить приклади художніх та музичних творів, які були зроджені з ностальгії, зокрема "Пан Фадей" А. Міцкевича, мазурки і полонези Ф. Шопена, пісні з циклу "Чарівний ріг хлопчика" Г. Малера [14, 8].

Ми вважаємо слушною думку польського дослідника про те, що ностальгійний стан є дуже характерним для митців-романтиків, адже художники епохи романтизму, дійсно, в певній мірі приречені на постійні пошуки ідеального світу, в якому немає розчарувань в реальності, в якому можна сховатися, знайти притулок та душевний спокій. Отже, прояви ностальгійного стану закладені вже в самих рисах романтичного світобачення. Наприклад, занурення у фольклорні та казкові сюжети, втеча від реального буття в омріяний світ природи, у світ екзотики, що є характерним мотивом для творчості багатьох видатних поетів-романтиків, зокрема Г. Гейне, О. Пушкіна, О. Лермонтова, Т. Шевченка, а також композиторів Ф. Шуберта, Ф. Шопена, Р. Вагнера, Г. Малера, Й. Брамса, П. Чайковського та ін. Отже, використовуючи вираз Б. Почея, ностальгію в музиці можна розглядати як особливий "різновид романтичної туги", що ми вважаємо слушним зауваженням.

Варто підкреслити, що, виникаючи як особливий психологічний стан, ностальгія в той же час може ставати сильним творчим імпульсом, а об'єкт ностальгії виступає в якості своєрідної втраченої

вітчизни. Слід додати, що в музичній сфері поняття втраченої вітчизни є досить багатограним, оскільки втраченою батьківщиною для того чи іншого композитора або виконавця може бути як окрема епоха, наприклад, епоха бароко чи романтизму, так і певний жанр – наприклад, жанр григоріанського хоралу або поліфонічні стилі епохи середньовіччя і ренесансу. В той же час під поняттям втраченої вітчизни можна розуміти і творчість великих композиторів минулого: Д. Палестрині, К. Монтеверді, І. Баха, В. Моцарта, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, А. Брукнера, Г. Малера та ін., що в композиторській творчості характеризується різноманітними стилізаціями, ремінісценціями, алюзіями, цитуванням та ін. Наприклад, в музиці Ф. Мендельсона зустрічаються алюзії до барочних ораторій Ф. Генделя, в музиці Ф. Ліста посилання на стиль І. Баха, поліфонію Д. Палестрини та григоріанський хорал, а в музиці Р. Вагнера ("Майстерзінгери", "Парсіфаль") – до поліфонії І. Баха та григоріанського хоралу. Всі перераховані вище приклади, є, на нашу думку, проявами романтичної "музичної ностальгії". Подібна ностальгічність зустрічається також і в творчості пізніх романтиків, як то відчутність бахівських ремінісценцій в "Піснях про померлих дітей" Г. Малера, або посилання на Ф. Генделя, І. Баха, в густій хроматизованій поліфонії оркестрової, камерної та пізньої фортепіанної музики Й. Брамса.

Вищесказане дозволяє нам говорити про друге значення поняття "ностальгія", вужче і обмежене, в застосуванні тільки для музичної культури. Це, на нашу думку, стан "музичної ностальгії", в якому може перебувати композитор або виконавець, що сумує за музичною мовою минулої епохи, за своєрідною втраченою музичною батьківщиною.

Загалом же зазначимо, що музична батьківщина є втраченою в сенсі прустівському – "le temps perdu", як така що належить до втраченого часу, але все ж не цілком втраченою, адже завдяки ностальгійним спогадам вона ще має своє позачасове буття в справах і стилях музики та аксіологічне – як пункт віднесення, а також як вимірник людських цінностей.

На перший погляд, немає нічого дивного в наслідуванні митцями традицій написання музики, характерних для попередніх епох, бо культура минулого завжди слугує основою для становлення майбутнього і впливає на його формування за допомогою передачі та збереження різноманітних традицій, звичаїв, методів. Однак у першій половині минулого сторіччя зі зміною художніх орієнтирів в російському та європейському мистецтві культурні надбання епохи романтизму для багатьох художників набувають особливого – ностальгічного значення.

Слід підкреслити, що на початку ХХ ст. ностальгія стає більш складним феноменом, увібравши в себе тугу за багатовіковою музичною традицією. Культура початку минулого сторіччя, як слушно зауважив російський дослідник К. Зенкін, "загалом і в цілому прагнула спростувати романтичне (а від романтизму розповсюджене і на минуле аж до бароко) розуміння музичного інтонування як вираження життя почуттів, як еквіваленту психологічного процесу" [4, 15].

Як слушно зауважив з цього приводу Б. Почей, "музичний романтизм в найбільш спрощеному <...> своєму трактуванні став гаслом боротьби між старшим, "довоєнним" поколінням і табором молодих..." [14, 7]. "Для перших, наголошує дослідник, романтизм є втраченим раєм, поза брамами якого починається безмежна сфера безплідного експерименту. <...> Для "молодих" той же романтизм – це душна в'язниця, з якої вибралися на свіже життєдайне повітря <...> ..вони однак забули, що та в'язниця може бути чудесною спорудою з бездоганими архітектурними лініями" [14, 7]. Виразниками ностальгії в музичному мистецтві початку минулого сторіччя стала, отже, насамперед туга за музичною європейською традицією та за релігійністю в мистецтві, які ми пропонуємо класифікувати як "ретроспективний" (традиційний) та "релігійний" (духовний) модуси ностальгійного.

Перш ніж детально розглянути "ретроспективний" модус ностальгійного, зазначимо, що в переважній більшості словників значення слова "ретроспективність" (лат. retro – назад, spectare – дивитись) пояснюється як дія, що обернена в минуле, відноситься до минулого, присвячена розгляду минулого [11, 390]. А ретроспективізм трактується як тенденція мислення, спрямована в минуле, яке визнається більш цінним, ніж теперішнє.

Безумовно, можна стверджувати, що поява "ретроспективного" модусу в мистецтві завжди знаменує кризові періоди розвитку культури. Одним з таких періодів можна назвати першу половину ХХ ст.

На небувалий злам художньої та загальнолюдської свідомості, що спостерігався в першій пол. ХХ ст. в Європі та Росії, вказував в своїй статті "Антикультура" П. Муратов, зазначаючи, що артист, будь то живописець, поет чи музикант, витісняється "спеціалістом", а саме мистецтво – "поступається місцем виникаючим деінде елементам антимистецтва", більш схожого на інженерну справу, ніж на мистецтво як таке [9, 89].

Необхідно відмітити, що, незважаючи на загальні анти-традиційні тенденції в російській та європейській культурі початку минулого сторіччя, у співставленні "вчорашнього" і "сьогоднішнього" деякі художники все ж робили вибір на користь втраченого культурного світу старої епохи, не бажаючи приймати необхідність вживатися в нову дійсність, що зумовило їх естетичний консерватизм. Серед таких найбільш визначними фігурами в російській культурі перш пол. ХХ ст. були І. Бунін, В. Ходасевич, С. Рахманінов, М. Метнер, І. Ільїн, Б. Пастернак. Їм був властивий характерний супротив часу, що виражався відданістю ідеалам гуманності та людяності як вічним людським цінностям. Тому в творчості цих художників супротив новій епосі був виражений певною ретроспективністю в творчому підході. Всезагальна мода на модернізм не надто тонкої публіки, сприяла відчуженню та зростанню відчуття

одинокості у цих митців. Так, наприклад, почуттям самотності наповнені слова видатного російського композитора С. Рахманінова в його листі до друга Л. Ліблінга, де він називає себе привидом, котрий одиноко вештається в чужому йому світі. Подібні думки відвідували і близького друга С. Рахманінова – російського композитора М. Метнера. Зокрема, сам за себе говорить фрагмент листа М. Метнера до О. Гедике: "Не приходило тобі в голову, що я запізно народився, що те, що я пишу, не в часі?" [8, 105]. Такі особистості будь що залишалися прибічниками художньої традиції, свідомо уникаючи в своїй творчості модернових пошуків, а також суворо критикуючи саму естетику модерну.

Що ж стосується конкретних ознак "ретроспективного" модусу ностальгійного, то, на нашу думку, ними перш за все є: опора на класичні європейські традиції написання музики, що зберігають поняття ладу, тональності, закони класичної гармонії та форми, а також, його подібність своєрідному стану цілковитої оберненості назад, небажанню пристосовуватися до законів нового часу та особливе розуміння необхідності берегти зв'язок з культурою попередніх поколінь, яка за словами І. Буніна, є "священним спадком" кожного [1, 370].

Зазначимо, що поняття "музична ностальгія" безпосередньо пов'язане з поняттям музичної традиції в розумінні традиції як збереження зв'язку з минулим. Цінним підтвердженням існування та передачі традиційних музичних знань в Росії кінця XIX ст., слугує зауваження композитора-традиціоналіста М. Метнера: "Колишні викладачі музичної теорії, викладаючи нам закони нашого мистецтва (за допомогою правил), якби передавали нам певний заповіт великих музикантів минулого. Як прості передавачі цього заповіту, вони в простоті своїй вірили в істинність його, та й від учнів своїх ніякої іншої віри не вимагали" [7, 33]. Композитор неодноразово наголошував на існуванні таких понять, як "єдина музична школа, єдина музична теорія", в той же час з сумом додавав, що "зараз, в практиці музичного життя цього більше не існує" [7, 38]. Ностальгія за культурними цінностями минулої епохи, а також бажання донести їх до наступних поколінь спонукали М. Метнера до написання книги "Муза і мода", де композитор-мислитель систематизував та докладно описав основні творчі принципи написання музики, характерні для європейської класичної традиції. М. Метнер наголошує, що "для кожного художника єдність є предметом споглядання і ціллю його дії, однорідність є єдиною умовою для досягнення цієї цілі; різноманітність – єдиною формою множини" [7, 8].

Цікаво, що поняття єдності, на якому так наполягав М. Метнер, цікавило і російських філософів. Зокрема, воно розглядається в філософії всеєдності В. Соловйова, в працях його послідовника, християнського неоплатоніка О. Лосева, російського філософа І. Ільїна та ін. [13, 101]. Поняття єдності розумілося російськими релігійними філософами як синонім поняттю "релігійність", що, в свою чергу, трактувалася як можливість "зробити людину єдиною в собі, цілісною" [13, 101].

Щодо поняття "релігійності" як складової ностальгійного почуття, то варто зазначити, що воно є похідним від слова "релігія", що має декілька гіпотез походження. Прямий переклад з лат. religio – святиня, набожність. Більшість сучасних науковців його етимологічне походження пов'язують з варіантами, запропонованими римським мислителем Цицероном і християнським апологетом Лактацієм, які вважали даний термін похідним від "лат. religare – йти назад, повертатися, збирати, споглядати..." [12]. В пошуках вичерпного визначення поняття "релігійність" ми натрапили на пояснення терміна "природна релігійність", що, як виявилось, багато в чому збігається зі стародавнім значенням слова "релігія", з трактуванням поняття "ностальгія", запропонованим католицьким богословом М. Амара-Пуаньє. Так, в релігійно-філософському словнику "природна релігійність – це властива людській природі прага встановити єдність з Тим, Хто не має нашої обмеженості і слабкості, з Ким реальність віднаходить повноту" [2]. Як бачимо, "релігійність" тут порівнюється зі прагою встановити єдність з вищим божественним світом, і тим самим віднайти повноту реальності, в той час як "ностальгія", за визначенням М. Амара-Пуаньє, це "притаманна людській природі прага Вищого", одним з семи різновидів якої є "жадання повноти вищого бачення, котру може дати тільки Бог" [15]. Отже, не виникає сумнівів у спорідненості та взаємодії двох понять, де "релігійність" в значенні цілісності, повноти, духовної єдності з Абсолютом є, на нашу думку, модусом ностальгійного почуття як жадання віднайти цю духовну єдність, як туги за Божественним світом.

Ми вважаємо, що в традиційній музичній культурі з опорою на релігійність з самого початку закладена певна ностальгічність як намагання розбудити в людській душі ностальгічну згадку про райське існування через "музику як одкровення райської краси" [5]; як туга, що виникає через бажання та водночас неможливість досягнути райського ідеалу.

На прямий зв'язок музичної культури з релігією вказують і цитати видатних композиторів епохи бароко та класицизму, приведені російським дослідником В. Медушевським в статті "Про сутність музики і завдання музикознавства". Зокрема, самі за себе говорять слова І. Баха щодо головного призначення музики, датовані 1738 р., де композитор, звертаючись до своїх учнів, наголошував, що "Кінцева і остання ціль генерал-басу, як і всієї музики, – служіння славі Божій і освіженню духа. Там, де це не приймається до уваги, там немає справжньої музики, а є диявольська балаканина і гамір" [6].

А видатний композитор епохи бароко Ф. Гендель писав: "Я дуже шкодував би, якби моя музика тільки розважала моїх слухачів: я прагнув зробити їх кращими" [6]. В. Медушевський також звертає увагу на те, що вислів "божественне мистецтво" не сходило с уст Л. Бетховена, який стверджував, що "кожна нота його скрипкового концерту продиктована Всевишнім". Композитор вважав себе "нічим в порівнянні з "Композитором світу" Богом" [6]. Як бачимо, композиторський творчий акт супроводжувався глибоким релігійним почуттям до музики, а головною її темою було оспівування небесної краси та преображення людини.

Отже, світське музичне мистецтво фактично увібрало в себе досвід церковного, прийнявши на себе критерії серйозності, зосередженості, суворої глибини, простоти, та добродетності.

Відтак існувала єдина європейська музична традиція з опорою на релігійне світосприйняття як традиція духовного пошуку та стремління до єдності з Абсолютом. Так, при абсолютному усвідомленні композитором незрівнянно високого значення творчого акту і ролі мистецтва від нього водночас вимагали самозабуття і служіння, що є основними принципами роботи майстрів європейського Середньовіччя – не важливо, був то музикант чи художник. Тому поступовий відхід більшості композиторів початку ХХ ст. від принципів класично-романтичної логіки гармонії та композиції спричинив появу ностальгії за європейською музичною традицією.

Ностальгією різних відтінків (від туги за Росією, і закінчуючи ностальгією за культурною епохою) була просякнута музика російських композиторів М. Метнера та С. Рахманінова. Для них, на нашу думку, як і для багатьох сучасних композиторів, музикантів, знавців та шанувальників музичної культури попередня культурна епоха представлялася як час небувалого посилення і виверження творчих сил, безприкладного багатства винахідливості, максимального підсилення музичної уяви. Іншими словами, це була "епоха геніїв", яка разом з тим мала опору на попередні традиції бароко та класицизму.

Отже, традиційне музичне мистецтво минулих епох, починаючи від епохи бароко і закінчуючи пізнім романтизмом, стало своєрідною музичною батьківщиною, викликаючи у композиторів ностальгійні почуття та бажання берегти та наслідувати забуту європейську класичну традицію. З одного боку, це туга за духовністю та вищими ідеалами, що втілювались в музичному мистецтві попередніх епох (релігійних модус), з іншого – за самою музичною мовою (ретроспективний модус), за її класичними законами написання і вираження цих ідеалів, що також організують та направляють сам творчий процес композитора.

З огляду на тематику даної статті, ми вважаємо доречним дати власне визначення поняттю "музична ностальгія". Отже, на нашу думку, "музична ностальгія" – це особливий екзистенційний стан, пов'язаний з рефлексією, характерний для композиторів чи виконавців, що застосовують у своїй творчості способи чи стилі написання, обробки або виконання музики, які на сьогодні вже не є актуальними і відносяться до культурних традицій ближчого чи далекого минулого.

Якщо ж розмірковувати про музику як про особливу "мову звуків" і брати до уваги її "релігійний" та "ретроспективний" модуси, то "музичну ностальгію" можна охарактеризувати так: "музична ностальгія" – це особливий екзистенційний стан усвідомленої туги за музичною мовою минулих епох, який слугує для митця (творчої людини) своєрідним "ностальгійним досвідом", характеризується втіленням в композиторському чи виконавському акті творчих завдань та засад, що кореняться в музичних стилях і творах минулих епох. Варто додати, що з аксіологічної точки зору романтична "музична ностальгія" є тугою за високими духовними цінностями, що колись реалізовувалися в композиторських актах і нині удостоєні повторної реалізації.

Використані джерела

1. Бунин И. А. / Иония и Китеж // Окаянные дни. Воспоминания. Статьи / Иван Алексеевич Бунин. – М. : Сов. писатель, 1990. – С. 360-374.
2. Василенко Л. И. / Краткий религиозно-философский словарь / Леонид Иванович Василенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/188/word/estestvenaja-religioznost>.
3. Грицанов А. А. Ностальгия / Александр Алексеевич Грицанов, Алла Ивановна Мерцалова // Всемирная энциклопедия: Философия [главн. науч. и ред. сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн., 2001. – 712 с.
4. Зенкин К. В. Николай Метнер в музыкальном мире своего времени / Константин Владимирович Зенкин // Николай Метнер: Вопросы биографии и творчества / сост. Т. А. Королькова, Т. Ю. Масловская, С. Р. Федякин. – М. : Библиотека-фонд "Русское Зарубежье": Материалы и исследования, 2009. – Вып. 10. – С. 9-27.
5. Медушевский В. В. О происхождении и сущности серьезной музыки / Вячеслав Вячеславович Медушевский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/art/36037.php>.
6. Медушевский В. В. О сущности музыки и задаче музыковедения / Вячеслав Вячеславович Медушевский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://receptidocs.ru/docs/index-2637.html?page=2>.
7. Метнер Н. К. Муза и мода. Защита основ музыкального искусства / Николай Карлович Метнер. – Париж : YMCA PRESS, 1978. – 88 с.
8. Метнер Н. К. Письма / Николай Карлович Метнер [Сост. и ред. З. А. Апетян.]. – М. : Сов. композитор, 1973. – 550 с.
9. Муратов П. П. Ночные мысли. Эссе, очерки, статьи 1923-1934 / Павел Павлович Муратов; сост. Ю. П. Соловьев. – М. : Прогресс, 2000. – 320 с.
10. Новиков Е. Ностальгия / Евгений Новиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.courier.com.ru>.
11. Ретроспективность // Психологический словарь. 3-е изд., доп и перераб. / Авт.-сост. Копорулина В. Н., Смирнова М. Н. Гордеева Н. О. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 640 с.
12. Яблоков И. Н. Религиоведение / Игорь Николаевич Яблоков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yourlib.net/content/view/2088/37/>.
13. Ярмач Я. А. Відчуття релігійності як складова ностальгії в контексті проблеми особливостей російської культури кінця ХІХ – першої половини ХХ століття (на прикладі творчості М. К. Метнера) / Ярослав Анатолійович Ярмач // Вісник ДАККіМ. – 2012. – № 1. – С. 100-104.
14. Pocięj B. Romantyzm bez granic / Bohdan Pocięj [Redaktor Cezary Gavręys]. – Warszawa: Wiesz, 2008. – 193 p.
15. Мир словарей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslouvrei.com/content_fil/nostalgija-4920.html.